

RƏYLƏR

QOBUSTAN DÜNYASI: QIPÇAQLAR VƏ AZƏRBAYCAN

Prof., Dr. Əbülfəz QULİYEV

(AMEA-nın müxbir üzvü)

Uzun illər oldu, Türkiyə'nin paytaxtı Ankara şəhərində keçirilən Beynəlxalq Türk Dili Qurultayı'nda iştirak edirdim; təsadüfən professor Çingiz Alyılmaz adlı bir elm adamı ilə tanış oldum. Əslən qədim Azərbaycan coğrafiyasından (indi Gürcüstan ərazisi kimi hesab edilən Borçalı mahalından) olan professor 1966-cı ildə Türkiyənin Qars vilayətində dünyaya gəlmişdir. Ərzurum Atatürk Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinin məzunu olmuş, orda magistraturanı bitirib, əlaçı tələbə kimi həmin universitetdə saxlanmışdır. Burada çalışdığı dövrdə dissertasiya müdafiə edib fəlsəfə doktoru olmuş, 2006-cı ildə dosent, 2012-ci ildə professor elmi adını almışdır. Bir neçə il Monqolustanda, Çin Xalq Respublikasında müsafir professor kimi işləmiş, Türk mədəniyyətinin qaynaqlarını araşdırmış, Göytürk yazılı abidələrini yerində incələmişdir. Hazırda Bursa Uludağ universitetinin professoru vəzifəsində çalışır. 40 kitabın müəllifi olan Çingiz bəyin bu araşdırmaları nəticəsində "Eski Türkçenin lüğəti", (Erzurum, 1985), "Orxon yazıtlarının söz dizimi" (Erzurum, 1994), "Moğolstandakı Türk anıtları projesi albomu", (Ankara, 2001), "Orxon yazıtlarının bugünkü durumu" (Ankara, 2005), "Göktürk harfli yazıtların izində" (Ankara, 2007), "İpek yolu kavaşının ölümsüzlük eserləri" (Ankara, 2015), "Bilge Tonyukuk yazıtları" (Ankara, 2021, 2024) kimi sanballı tədqiqat əsərləri nəşr olunmuşdur. Ç.Alyılmaz'ın elmi fəaliyyətində, tədqiqatları arasında Azərbaycanşünaslıq məsələləri də önəmli yer tutur. Türkiyədə onun bu sahədə "Türkiyə Türkçəsi – Azərbaycan Türkçesi askeri terminoloji anahtar kitabı" (İst., 1995), "Azərbaycan Türkçesi – Türkiyə Türkçesi askeri terminoloji sözlüyü" (İst., 1997) adlı kitabları işıq üzü görmüşdür. Bunlardan əlavə o, Azərbaycan ədəbiyyatını və mədəniyyətini Türkiyədə yorulmadan təbliğ edən elm adamlarından biridir. Belə ki, o, Nəbi Xəzrinin "Peyğəmbər – saflıq hekayələri", Əzizə Cəfərzadənin "Azərbaycanın aşiq və şair qadınları", Təhmasib Fərzəliyev, İsrail Abbasov və Nailə Hacıyevanın "Dualar, alqış və qarğışlar" adlı kitablarını tərcümə edib Türkiyədə nəşr etdirmişdir. Mənim fikrimcə, professorun Azərbaycan tarixi-mədəni irsinə ən böyük xidməti isə öz dəst-xəttilə imzalayıb mənə hədiyyə etdiyi iri həcmli nəfis şəkildə nəşr olunmuş 700 səhifəlik "Qobu"stan"ın gizemi – "Qıpçaqlar"a gidən yol" (Ankara, 2024) kitabıdır.

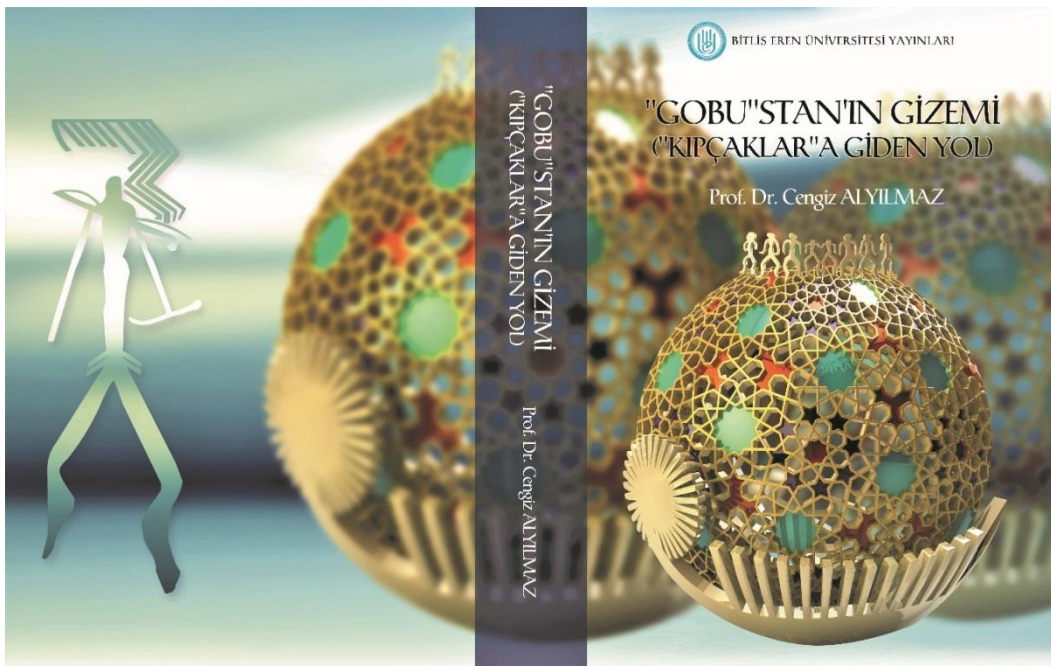

Foto 1: Kitabın qapaq fotosu

Qeyd etmək lazımdır ki, Çingiz bəy Azərbaycana qəlbən bütün varlığı ilə bağlı bir elm adamıdır. Bu kitab da alimin Qobustan dövlət tarixi-bədii qoruğunda uzun illər aparılmış araşdırmalarının nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Məlumdur ki, Qobustan abidələri bəşəriyyətin qədim yaşayış məskənlərindən, möhtəşəm təbiət möcüzələrindən biri kimi dövlət tərəfindən qorunur və bu daşlar üzərində yaşayan tarixə böyük əhəmiyyət verilir. Ona görə Azərbaycan arxeoloqları, etnoqrafları bu bölgədə uzun müddətli ekspedisiyalar təşkil etmiş, tədqiqat aparmış, bu petroqlifləri sistemli şəkildə araşdırıb təsnif etmişlər. Mərhum professor İshaq Cəfərzadə başda olmaqla bir sıra görkəmli Azərbaycan alimləri bu mövzuda sanballı kitablar nəşr etdirmişlər. Ümumi fikir belədir ki, Qobustan möcüzəsi yeni eradan əvvəlki VIII - V minilliklərin (Ç.Alyılmazın fikrincə 12 min il) yadigarıdır. Burada inventarlaşma ilə üzərində petroqlif olan (Böyük daş dağı, Kiçik daş dağı, Cingir dağı) çox sayda iri həcmli qaya, daş müəyyən edilmişdir. Lakin ilk dəfədir ki, professor Çingiz Alyılmaz Qobustan probleminə Türk mədəniyyəti kontekstində yanaşmağa təşəbbüs göstərmişdir, həm də Türk dünyası petroqlifləri və damğaları ilə müqayisəli şəkildə.

Bu dəyərli bilik mənbəyi, kitab 3 əsas bölmədən ibarətdir: 1.Qobustan, qobu sözü və onun Türk dillərində mənə xüsusiyyətləri. 2.Qobustandakı petroqliflər. 3.Qobustanda damğalar.

Kitabın ön sözündə Xalq şairi B.Vahabzadənin aşağıdakı misraları epigrafl kimi verilmişdir:

Ey dilim,

Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu tarixi vərəqləyir,

Səndə neçə minillik mənim mədəniyyətim, şən- şöhrətim saxlanıur.

Elə bu epigrafdan yola çıxaraq müəllif Qobustan toponiminin kökündəki *qobu* sözünün etimologiyasını geniş və müqayisəli planda həm qədim Türk dilləri, həm də müasir Türk dilləri və şivələri üzrə müqayisələr apararaq təhlil etmişdir. O müəyyən etmişdir ki, Azərbaycan dilindəki *qobu/qobı* leksik vahidi bir sıra qədim və müasir Türk dillərində eyni tərkibdə işlənməklə yanaşı, bu söz bəzi türk dillərində *kobı*, *kuba*, *koba*, *kovı* variantlarında da çıxış etmişdir. Müəllifin XI əsr abidəsi “Kutadqu Bilik”də işlənmiş “kıvçak kovı” qoşa sözünü də müqayisə məqsədilə tədqiqata cəlb etməsi çox tutarlı və əsaslı (isabətli) olmuşdur. Müəllif bu qənaətə gəlir ki, *qobu* sözünün ilkin mənası *1. içi boş, uğursuz, faydasız, yarasız, mal, miras; 2. kiçik çay, dərin arx, düzənlik, susuz çay yatağı, çuxur, çuxur yer* mənaları olmuşdur. Orta Türk dövrü abidələrində bu sözün ikinci bir mənə - *sarı, sarışın, solğun* mənəsi qazandığını da görürük. Qədim Türk yazılı abidələrindəki *kıvçak/kıvçak* leksik vahidindən çıxış edən müəllif *qıpçaq* etnoniminin də *qobu/qobı/kobı/kovı* leksik vahidi ilə eyni mənşəli olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Müəllif bu faktların ümumiləşdirilməsindən belə nəticə çıxarır ki, *qobu/qıpçaq* boy adı ağacdən törəmə inancı ilə bağlı meydana çıxmışdır. Alim *qobu/qobı* sözünün Türk dünyası kontekstində boy adlarında (etnonim kimi) işlənməsinə aid xeyli nümunələr aşkara çıxarmış, onları təhlil etmişdir. Daha sonra o, *qobu/qobı* və onun törəmələrindən ibarət daha geniş arealda, coğrafiyada yayılmasına aid yer adlarını, etnotoponimləri üzə çıxararaq müqayisəli şəkildə araşdırır. Ç.Alyılmaz çox doğru olaraq Azərbaycanın şimal bölgələrində Zaqatala, Qax, Şəki, Quba şivələrində *Qıpçaq* təsirinin, elementlərinin çox güclü olmasından çıxış edərək göstərir ki, Azərbaycan xalqının etnogenezində *qıpçaq* ünsürü Oğuz komponenti ilə başabaş iştirak etmiş, önəmli rol oynamışdır. Onun fikrincə bunun bir örnəyi də Qobustan abidələridir.

Məlumdur ki, petroqlif termini qayalara, daşlara həkk olunmuş təsvirlər məfhumunu ifadə edir. Dil işarələr sistemi olduğu üçün petroqliflər də bu işarələr sisteminin bir həlqəsini təşkil edir. Bu təsvirlərlə insanlar təbiət, ətraf mühit haqqında öz düşüncə və duyğularını, qayğı, qorxu və istəklərini ifadə etmişlər. Bu funksiyasına görə petroqliflər bir növ ibtidai yazı, şəkli yazı, piktoqramları xatırladır. Müəllif petroqliflərlə dil arasındakı əlaqələrdən bəhs etdikdən sonra

Qobustan qayalarındakı ov səhnələrini əks edən petroqliflər üzərində dayanır. Bu faktlar ov və ovçuluğun qədim insanın məişətində önəmli yer tutduğunu göstərir. Bu məsələnin izahına Türk dünyası kontekstində yanaşan müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, ümumiyyətlə bu təsvirlərdəki ov, ovçuluq gücü simvolizə edir, iqtidarda olmağı təmsil edir. Bu baxımdan Böyük daşdakı əlində ov quşu at üzərindəki insanın təsviri haqqında alimin şərh və izahı diqqəti cəlb edir. Xəzər dənizi bölgəsinə yaxın olduğuna görə Qobustan qayalarındakı çox saylı qayıq təsvirlərinin izahı da diqqətəlayiqdir. Maraqlı bir cəhət də ondan ibarətdir ki, bu nəqliyyat vasitələrinin baş tərəfində günəş təsvirlərinin öz əksini tapması onun gözündən yayınmamış və ona görə də müəllif Böyük daşda daha çox təsadüf edilən bu günəş təsvirinin Türk mifoloji inancları ilə bağlı olan petroqliflərin geniş yer tutması üzərində ayrıca dayanmışdır.

Müəllif Qobustandakı heyvan təsvirləri, qurd, at, buğa, öküz, maral petroqliflərinin çoxluq təşkil etməsinə diqqəti yönəldir və bunu həmin heyvanların qədim dünyada totem olması ilə izah edir. Bu baxımdan Böyük daşda çox təsadüf edilən Dağ keçisi (təkə), aslan təsvirlərini də güc, qüvvət, bolluq və bərəkətin simvolu kimi izah etməsi də çox inandırıcıdır. Böyük daşdakı insanların toplu rəqs, yallı rəqslərinin təsvirindən ibarət olan petroqliflər müəllifin diqqətini daha çox çəkmişdir. Məhz buna görə yallı mərasimlərini əks etdirən çox sayda fotosəkillər kitaba daxil edilmiş və alim bu materialları Türk dünyasının digər bölgələrindəki petroqliflərlə uğurlu şəkildə müqayisə etmişdir. Bu toplu xalq oyunlarının tanrı ilə bağlılığı və insanların qədim mifoloji inanclarını əks etdirməsi zəngin görsəl vasitələrlə, fotosəkillərlə əsaslandırılmışdır.

Qobustan damğaları bölməsi kitabın mühüm bir hissəsini təşkil edir. Doğrudur, Qobustan qoruğunda petroqliflər sayca damğalara nisbətən çoxdur. Petroqliflərdən fərqli olaraq damğalar, ümumiyyətlə, yazı sistemlərinin formalamasında mühüm bir mərhələ təşkil edir. Maraqlı bir fakt kimi qeyd edək ki, alimlərin ümumi qənaətinə görə qədim Türk runik əlifbası məhz Türk damğaları əsasında meydana çıxmışdır. Ona görə də bu bölmədə müəllif “Qobustan damğaları və Türklər” problemi kontekstində mühüm fikirlər söyləmişdir. Müəllif göstərir ki, damğalar İslamiyyət öncəsi Türk həyat və inanc sistemi içərisində ən önəmli ifadə vasitəsi olmuş və fərqli məqsədlər üçün işlədilmişdir. Türklər dağları, təpələri, zirvələri Tanrıya yaxın olduğu üçün müqəddəs hesab etmiş, ona görə də Türk dünyasının dağlıq bölgələrindəki qayalar, daşlar üzərinə damğaları həkk etmişlər. Bu baxımdan o, bir sıra damğaları ana damğa, orta damğa, sonrakı damğaları isə fərdi, yeni damğalar adlandırmışdır. Məhz buna görə alim Qobustan qoruğunda daha çox təsadüf edilən orta damğa, ana damğa adlandırdığı *qobu damğası*, *təkə damğası*, *kağan damğası*, *az damğası* üzərində geniş şəkildə dayanmış, bu damğaların Türk dünyası kontekstində əhəmiyyətini, mahiyyətini, ümumiyyətlə damğaların qədim dövrdə, Türk dünyasında rolunu tədqiq və şərh etmişdir. Professor Ç.Alyılmaz Qobustan damğaları üzərindəki araşdırmalarının yekununda çox doğru olaraq bu qənaətə gəlir ki, “Qobustandakı damğaların kimlər tərəfindən, nə zaman, nə məqsədlə istifadə və tətbiq edildiyi, digər coğrafiyalardakı Türk damğaları ilə əlaqələri, tarix, epigrafiya, antropologiya, etnologiya baxımından önəmləri hələ ətraflı şəkildə araşdırılmamışdır. Halbuki qrafik dil vasitələrinin ən çox anlam daşıyanların ən xarakterik örnəklərini təşkil edən Qobustandakı damğalar, həm tarixdə yaşayan Türk boylarının, həm də bu gün bölgədə yaşayanların keçmişləri, mədəni kimlikləri, yaşayış və inancları haqqında önəmli ipuçları verəcək, bir çox bilinməyən mətləblərin aydınlaşdırılmasına işıq tutacaqdır. Qobustandakı mədəniyyət və sivilizasiya əsərlərini qrafik dil vasitələrini Türk boyları ilə bağlamağımıza imkan verən bəzi damğalar haqqında bilgi verib görüntülərini paylaşmaq mövzu ilə bağlı araşdırma aparanlara yol göstərəcəkdir”.

Kitabın elmi əhəmiyyətini daha da artıran məziyyətlərindən biri də burada Qobustan və Türk dünyası coğrafiyasının petroqlif və damğalarını əks etdirən 800’ə yaxın rəngli fotosəkil verilməsindən ibarətdir. Bununla da bu dəyərli 700 səhifəlik qaynaq əsər kitab-albom kimi elmi ictimaiyyətin istifadəsinə təqdim edilmişdir.

*Foto: Çingiz Alyılmazın “Yeddi Gözel Mağarası”nın girişinde çəkilmış fotosu
(Foto: Səmrə Alyılmaz)*

Beləliklə, Bursa Uludağ universitetinin professoru Çingiz Alyılmazın “Qobustan gizemi: qıpçaqlara gedən yol” əsəri Qobustan dünyasını “Qıpçaqlar və Azərbaycan” problemi baxımdan araşdırılan ilk dəyərli monoqrafik əsər kimi diqqəti cəlb edir və bu kitab azərbaycanşünaslığa, Türk dünyasının birliyinə layiqli bir töhfədir.